

Matthias Lempart

Instytut Historii Współczesnej w Monachium
e-mail: ttms@gmx.net

Zapomniane bądź nieznane tytuły prasowe z terenu Pomorza do 1918/1939 r.?

Wprowadzenie

Kiedy w roku 1996 autor niniejszego opracowania zastanawiał się nad tematem swojej pracy doktorskiej, prof. dr Gerhard Grimm – wykładowca historii Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej na Uniwersytecie Ludwiga Maximiliana w Monachium, a jednocześnie dyrektor Instytutu Krajoznawstwa Prus Wschodnich i Zachodnich (niem. Institut für Landeskunde Ost- und Westpreußens) z siedzibą w Oberschleißheim koło Monachium – zaproponował, by w jej ramach zbadać stosunki niemiecko-polskie w rejonie tzw. „korytarza pomorskiego” w okresie międzywojennym (1920–1939). Przyszła rozprawa doktorska nie miała być jednak pracą o wielkiej polityce, lecz historią dnia codziennego, odpowiadającą na pytanie, na ile ostry antagonizm niemiecko-polski, istniejący na poziomie Berlina i Warszawy, odbijał się w stosunkach między społecznością polską i niemiecką na spornych politycznie obszarach. W swojej pierwotnej koncepcji projekt zakładał zbadanie prasy regionalnej i lokalnej, a zwłaszcza analizę tekstów traktujących o tematyce lokalnej. Tak wyznaczony cel implikował dwa zasadnicze pytania, tj. jakie gazety ukazywały się w przewidzianym do badań regionie? oraz czy zachowały się do dnia dzisiejszego zbiory owych organów prasowych, a jeżeli tak, to w których bibliotekach są przechowywane i jaki jest stan ich kompletności? Opracowanie bibliograficzne prasy pomorskiej, będące na początku i w zamyśle tylko „niewielkim” projektem wstępnym do pracy dok-

torskiej, rozrosło się do tak okazałych rozmiarów, że przybrało formę „Zarysu bibliograficznego prasy historycznych prowincji Prus Wschodnich i Zachodnich” (dalej: „Zarys bibliograficzny”)¹. Niniejszy artykuł jest pewną formą prezentacji niektórych wyników prac nad tym wydawnictwem oraz próbą przybliżenia odnalezionych przez autora wybranych tytułów prasy pomorskiej.

Kryteria wyboru tytułów czasopism do bibliografii

Ze względu na to, że bibliografia w swoim założeniu nie miała na celu ujęcia całości czasopiśmiennictwa badanego obszaru, lecz jedynie udokumentowanie prasy *sensu stricto*, warunkiem koniecznym jej powstania stało się ściśle zdefiniowanie kryteriów wyboru tytułów czasopism. Początkowo zostały one autorowi opracowania narzucone „z góry” przez wspomniany już Instytut Krajoznawstwa Prus Wschodnich i Zachodnich i dopiero w trakcie pracy udało się je zmodyfikować, a tym samym poszerzyć zakres powstającego zestawienia. Miało to, jak się wydaje, korzystne konsekwencje z punktu widzenia naukowych osiągnięć projektu. Ostatecznie trzema zasadniczymi kryteriami przyjętymi przy wyborze tytułów uwzględnionych w „Zarysie bibliograficznym” były kryteria: terytorialne, czasowe i częstotliwości ukazywania się danego periodyku.

Według przyjętego kryterium terytorialnego w „Zarysie bibliograficznym” zostały uwzględnione te czasopisma, których miejsce ukazywania się było położone, przynajmniej w pewnym okresie ich istnienia, na terenie historycznych prowincji państwa pruskiego, tj. Prus Wschodnich i Zachodnich – a więc m.in. na Pomorzu – w granicach z roku 1914, tzn. przed wybuchem pierwszej wojny światowej, względnie na terenie wyznaczonym przez granice owych historycznych prowincji w latach 1914–1945. Termin *miejsce ukazywania się* był przy tym rozumiany jako główne miejsce lub region rozprowadzania i czytelnictwa danego periodyku, nie zaś miejsce jego drukowania lub siedziba wydawnictwa. Mimo że najczęściej miejsce druku oraz teren oddziaływania danego tytułu były ze sobą identyczne, to zdarzały się także sytuacje odmienne. Zjawisko to doskonale ilustrują choćby dwa periodyki gdańskie. Naj-

---

¹ Publikacja ma ukazać się drukiem w 2010 r.

większa niemieckojęzyczna gazeta tego obszaru „Danziger Neueste Nachrichten” (wydawana w latach 1894–1944) była drukowana w Gdańsku, gdzie swoją siedzibę miało także jej wydawnictwo. Czasopismo było czytane głównie w Gdańsku i na Pomorzu, ale docierało także np. do Berlina, przeważnie w ręce osiadłych tam gdańszczan. Za miejsce ukazywania się periodyku przyjęto zatem Gdańsk. Tygodnik „Danziger Informator”, ukazujący się w latach 1932–1938 w języku jidysz, był natomiast drukowany na terytorium Polski. Nakład przewożono następnie do Wolnego Miasta Gdańska, gdzie tygodnik rozprowadzano i czytano, co zresztą znalazło swój wyraz w jego tytule. Za miejsce ukazywania się i w tym przypadku uznano Gdańsk, co automatycznie spowodowało, że i to czasopismo zostało uwzględnione w przygotowywanej bibliografii.

Przyjęcie tak zdefiniowanego kryterium terytorialnego, tzn. określenie obszaru historycznych prowincji Prus Wschodnich i Zachodnich jako przedmiotu badań, wyznaczyło bardzo rozległe terytorium badawcze – o powierzchni ok. 62 500 km², położone dzisiaj na terenie trzech państw: Polski, Rosji (obwód kaliningradzki) i Litwy. Na tak zakreślonym obszarze szczególnie wyróżniały się dwa poważne ośrodki prasowe, zdecydowanie dominujące na szczeblu prowincji, a nawet wykraczające swoim znaczeniem częściowo poza jej ramy. Mowa tu oczywiście o Gdańsku (stolicy prowincji Prusy Zachodnie) i o Królewcu (stolicy prowincji Prusy Wschodnie). Ogniwem pośrednim między tymi dwoma dużymi centrami a lokalnymi ośrodkami prasowymi, przeważnie na szczeblu powiatu, były centra wydawnicze o znaczeniu regionalnym. W porządku alfabetycznym można byłoby do nich zaliczyć przede wszystkim: Braniewo, Elbląg, Gdynię, Grudziądz, Gąbin, Kłajpedę, Olsztyn, Pelplin, Toruń i Tylżę. Biorąc pod uwagę obszar województwa kujawsko-pomorskiego, powstałego w wyniku reformy administracyjnej z 1 stycznia 1999 r., przygotowywany „Zarys bibliograficzny” swoim zasięgiem terytorialnym objął powiaty grodzkie Torunia i Grudziądz oraz następujące powiaty ziemskie: brodnicki, chełmiński, golubsko-dobrzyński, grudziądzki, sępoleński, świecki, toruński, tucholski i wąbrzeski.

Drugim wyznacznikiem wyboru tytułów czasopism do badań stało się kryterium czasowe. Przedział czasowy ograniczono latami 1871–1945, o czym zdecydowały dwie cezury natury politycznej, tj. powstanie cesarstwa niemieckiego w roku 1871 jako data początkowa oraz kres drugiej wojny światowej w roku 1945 jako data końcowa. Ostatecznie roz-

strzygnięto jednak, że punktem zamykającym bibliografię będzie koniec działań bojowych w poszczególnych regionach i miejscowościach nakreślonego wyżej terytorium, a nie formalny koniec wojny (9 maja 1945 r.). Ponadto przyjęto, że dane czasopismo zostanie uznane za spełniające kryterium czasowe także wtedy, jeśli przynajmniej częściowo ukazywało się w okresie od 1871 do 1945 r. Przykładem takiego periodyku jest tygodnik „Culmer Wochenblatt” z Chełmna, ukazujący się od 1832 r. – a po zmianach tytułu – przynajmniej do 1873 r.

Trzecie i ostatnie zastosowane kryterium to częstotliwość ukazywania się danego tytułu. Ponieważ z założeń projektu wynikało, że przedmiotem zainteresowań będzie tylko prasa w klasycznym tego słowa znaczeniu – tzn. prasa codzienna, postanowiono, że w „Zarysie bibliograficznym” zostaną uwzględnione tylko te periodyki, które ukazywały się – przynajmniej w pewnym okresie swojego istnienia – minimum raz w tygodniu (albo i częściej). I tak swoje miejsce znalazł tu np. „Przegląd Ewangelicki”, wydawany od stycznia 1934 r. w Grudziądzu i ukazujący się w pierwszych latach swego istnienia dwa razy w miesiącu, a od drugiego półrocza 1937 r. do sierpnia 1939 r. – raz w tygodniu.

Przyjęcie tak sformułowanego kryterium częstotliwości sprawiło, że „Zarys bibliograficzny” ma przede wszystkim charakter bibliografii prasowej *sensu stricto*, tzn. znaczna większość uwzględnionych w nim periodyków to dzienniki oraz gazety ukazujące się kilka, przeważnie trzy razy w tygodniu. Usprawiedliwia to, jak się wydaje, określenie opracowania mianem „Zarysu bibliograficznego prasy”.

Reasumując rozważania na temat kryteriów wyboru tytułów czasopism, można stwierdzić, że w przygotowywanej bibliografii podjęto próbę uwzględnienia możliwie jak największej liczby periodyków, ukazujących się przynajmniej przez pewien okres swego istnienia raz w tygodniu (albo i częściej) na terenie wyznaczonym przez granice historycznych prowincji Prus Wschodnich i Zachodnich oraz publikowanych chociaż częściowo w latach 1871–1945.

W tym miejscu warto jeszcze podkreślić fakt, że kryteriami wyboru czasopism nie stały się ani język danego periodyku, ani jego zawartość treściowa. W związku z tym w „Zarysie” ujęto gazety wydawane przede wszystkim w językach: niemieckim, polskim i litewskim, ale także w jidysz, hebrajskim czy rosyjskim.

Typy periodyków uwzględnionych w bibliografii

Pod względem częstotliwości ukazywania się wyszczególnione w bibliografii periodyki reprezentują przede wszystkim „klasyczne” dzienniki oraz prasę wydawaną trzy razy w tygodniu. Stanowią one zdecydowanie najliczniejszą grupę wśród wszystkich zgromadzonych tytułów. Z pozostałych typów wydawnictw prasowych pokaźny zbiór tworzą tzw. „urzędówki”. Chodzi tu przede wszystkim o polskie „Orędowniki Powiatowe” i niemieckie „Kreisblätter”, ukazujące się w zasadzie co tydzień, a w wielu przypadkach nawet dwa czy trzy razy w tygodniu. Z innych typów wydawnictw periodycznych należałoby jeszcze wymienić czasopisma religijne, wychodzące najczęściej co niedzielę, oraz czasopisma fachowe, jak np. handlowe albo przeznaczone dla różnych grup rzemieślniczych, ukazujące się również jako tygodniki.

Przechodząc do przykładowej prezentacji wybranych periodyków uwzględnionych w „Zarysie bibliograficznym”, należy zwrócić uwagę na fakt jedynie domniemanej ich nieznanności w szeroko pojętej współczesnej literaturze przedmiotu, co zostało zasygnalizowane w tytule niniejszego artykułu określeniami „zapomniane” oraz „nieznane” i odnoszącym się do nich znakiem zapytania. Podstawowym miernikiem owego domniemanego (a być może i rzeczywistego) „zapomnienia”, względnie „nieznajomości”, przedstawionych tu tytułów jest standardowe już dzieło *Bibliografia czasopism pomorskich* (dalej: BCP) pod redakcją Henryka Baranowskiego². Choć ukazało się ono przed pół wiekiem, jest nadal pozycją „klasyczną”, jeśli chodzi o bibliograficzne opracowanie prasy pomorskiej. Ważna w kontekście niniejszego artykułu jest uwaga, że jedynym kryterium przyjętym przy wyborze tytułów do BCP było kryterium terytorialne. Z tego powodu w wydawnictwie tym znalazły się czasopisma wyłącznie z obszaru ówczesnego (1958 r.) województwa bydgoskiego. Bibliografia ta nie przyjęła natomiast, co jest jej dużą zaletą, żadnego kryterium czasowego, lecz objęła „wszelkie czasopisma od r. 1589 (ukazanie się kalendarza M. Ruoffa) do r. 1956”³. Doboru tytułów nie ograniczało również kryterium częstotliwości ukazywania się danego periodyku. W BCP zostały zatem ujęte „wszelkie czasopisma”, a więc także te wydawane raz w roku (kalendarze, sprawozdania szkół i innych instytu-

² *Bibliografia czasopism pomorskich. Województwo bydgoskie*, pod red. H. Baranowskiego, Toruń 1960 (dalej cyt. BCP).

³ Tamże, s. 5.

cji), „ze względu na ich ciągłość wydawniczą”⁴. I w tej bibliografii, podobnie jak w powstającym „Zarysie bibliograficznym”, nie wyznaczono kryterium językowego i treściowego.

W celu zestawienia niektórych tytułów zarejestrowanych w „Zarysie bibliograficznym” oraz występujących w BCP z terenu województwa kujawsko-pomorskiego wybrano ośrodki wydawniczo-czytelnicze ówczesnych i dzisiejszych miast powiatowych: Chełmna (stolica powiatu od 1772 r., a ponownie od 1818 r.), Tucholi (od 1875 r.) i Wąbrzeźna (od 1887 r.). Po porównaniu liczby periodyków ukazujących się w tych miastach i ujętych w BCP i/lub w „Zarysie bibliograficznym”, a spełniających przy tym omówione powyżej kryteria „Zarysu”, można dojść do następujących ustaleń: w *Bibliografii czasopism pomorskich* i w „Zarysie bibliograficznym” dla Chełmna uwzględniono 11 tych samych tytułów⁵, dla Wąbrzeźna – 8⁶, a dla Tucholi – 4⁷. Redaktorowi „Zarysu bibliograficznego” udało się poza tym dodatkowo, w drodze stosunkowo żmudnych poszukiwań i badań, odnaleźć i opracować w przypadku Chełmna 5 tytułów, w przypadku Wąbrzeźna 3 tytuły, a w przypadku Tucholi 2, względnie 5 tytułów (stan na listopad 2009 r.), co jest – jak się wydaje – pewnym postępem w badaniach nad dziejami czasopiśmiennictwa na Pomorzu.

⁴ Tamże.

⁵ „Amtliches Kreisblatt für den Kreis Culm” (BCP, nr 366), „Culmer Bote” (BCP, nr 370), „Dzień Chełmiński” (BCP, pozycja bez numeru, ponieważ jest to mutacja, odnośnik do pozycji: „Dzień Pomorski” – BCP, nr 846), „Gazeta Chełmińska”, R. 1: 1913 (BCP, pozycja bez numeru, ponieważ jest to mutacja, odnośnik do pozycji: „Gazeta Świecka” – BCP, nr 783), „Gazeta Chełmińska”, R. 1: 1924 (BCP, pozycja bez numeru, ponieważ jest to mutacja, odnośnik do pozycji: „Gazeta Chełmińska” – BCP, nr 782 [sic!] [w rzeczywistości mutacja pozycji: „Dziennik Świecki” – BCP, nr 781]), „Nadwiślanin” (BCP, nr 394), „Orędownik Powiatowy” (BCP, nr 398), „Przegląd Chełmiński” (BCP, nr 404), „Przyjaciel Ludu” (BCP, nr 408), „Słowo Chełmińskie” (BCP, nr 412), „Ziemia Chełmińska” (BCP, nr 422). Tytuły, ich pisownia i numeracja pozycji według BCP.

⁶ „Briesener Zeitung” (BCP, nr 1177), „Dzwon Niedzielny” (BCP, nr 1179), „Gazeta Wąbrzeska” (BCP, nr 1180), „Głos Wąbrzeski” (BCP, nr 1182), „Kreis-Blatt für den Kreis Briesen Westpr.” (BCP, nr 1186), „Der Landbund” (BCP, nr 1187), „Orędownik Powiatowy Powiatu Wąbrzeskiego Województwa Pomorskiego” / „Orędownik Związku Komunalnego Powiatu Wąbrzeskiego” (BCP, nr 1196–1197 [czasopismo to zostało ujęte w BCP jako dwa odrębne tytuły, w rzeczywistości, mimo nowej numeracji roczników, mamy do czynienia z tym samym czasopismem po zmianie tytułu]), „Wiadomości Kościelne dla Parafii Wąbrzeskiej” (BCP, nr 1208). Tytuły, ich pisownia i numeracja pozycji według BCP.

⁷ „Gazeta Tucholska” (BCP, nr 1161), „Głos Tucholski” (BCP, nr 1163), „Kreisblatt des Königlichen Landratsamtes zu Tuchel” (BCP, nr 1168), „Orędownik Starostwa i Powiatu Tucholskiego” (BCP, nr 1170). Tytuły, ich pisownia i numeracja pozycji według BCP.

Czasopisma chełmińskie

Niewątpliwie najciekawszym z nieuwzględnionych w BCP periodyków chełmińskich jest ukazujący się przez przeszło cztery dziesięciolecia „Culmer Wochenblatt” (1832–1873), wychodzący najpierw raz, a najpóźniej od roku 1846 – dwa razy w tygodniu. Jest to czasopismo godne szczególnej uwagi z dwóch powodów. Było ono pierwszym w ogóle wydawanym w Chełmnie periodykiem spełniającym przyjęte w „Zarysie bibliograficznym” kryteria, a ponadto zachowały się jego pojedyncze roczniki z okresu 1833–1856⁸, co pozwala na naukowe opracowanie tytułu, który z dużym prawdopodobieństwem mógłby stać się cennym źródłem wiedzy o różnorodnych aspektach dziejów Chełmna w połowie XIX w. Między rokiem 1862 a 1865 ów chełmiński periodyk zmienił nazwę na „Wochenblatt und öffentlicher Kreis-Anzeiger”. Pewną formą kontynuacji tego czasopisma, na co wskazywałby taki sam tytuł (całkowity brak zachowanych egzemplarzy utrudnia precyzyjniejsze ustalenia), był być może „Wochenblatt und öffentlicher Kreis-Anzeiger” ukazujący się od 1875 do przynajmniej 1877 r., a wychodzący raz w tygodniu.

Efemerydą wśród periodyków chełmińskich był ukazujący się prawdopodobnie tylko przez jeden kwartał „Culmer Intelligenzblatt” z 1888 r., wychodzący dwa razy w tygodniu. Jego nazwa wskazuje na to, że było to czasopismo o charakterze reklamowym. Nie można jednak tego potwierdzić, gdyż nie odnaleziono żadnego zachowanego egzemplarza tego pisma.

Kolejnym periodykiem chełmińskim był wydawany w latach 1895–1896 i ukazujący się w sumie przez około rok „Culmer Anzeiger”. Gazeta wychodziła sześć razy w tygodniu i prawdopodobnie na swych łamach publikowała przede wszystkim ogłoszenia, na co wskazywałby jej tytuł. I w tym przypadku nie zachował się żaden jej egzemplarz, mogący potwierdzić te przypuszczenia.

W czasopiśmienniczej historii Chełmna należy także odnotować istnienie periodyku polskiego z okresu międzywojennego, niezarejestrowanego w BCP⁹, co dowodzi faktu, że również lata 1918–1939 wykazują jeszcze pewne luki badawcze. Chodzi tu o ukazujący się przez dwa miesiące

⁸ Mowa tu o rocznikach: 1833, 1846–1847, 1854–1856, przechowywanych w Staatsbibliothek Berlin.

⁹ Czasopisma tego nie uwzględnia również skądinąd doskonała monografia Wiktora Peplińskiego *Prasa pomorska w Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939. System funkcjonowania i oblicze społeczno-polityczne prasy polskiej*, Gdańsk 1987, a także inna praca tego autora *Oblicze społeczno-polityczne „Słowa Pomorskiego” w latach 1920–1939*, Gdańsk 1978.

na przełomie lat 1933–1934 „Głos Chełmiński” – mutację „Głosu Chełmyńskiego”, wydawanego w Chełmży w latach 1931–1935 (od sierpnia 1934 r. pod nazwą „Głos Pomorza”). Niekompletny zbiór wychodzącego trzy razy w tygodniu „Głosu Chełmińskiego”, składający się z 18 numerów, jest przechowywany w Bibliotece Narodowej w Warszawie i w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Przeprowadzone w Warszawie badania z autopsji umożliwiły niejako odkrycie na nowo tego zapomnianego czasopisma z okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Czasopisma tucholskie

Z czasopism tucholskich w „Zarysie bibliograficznym” zostały odnotowane dwa nieujęte w BCP tytuły prasowe wychodzące krótko przed pierwszą wojną światową lub w jej trakcie, a będące mutacjami gazet pochodzących z pobliskich ośrodków wydawniczych. Są to więc periodyki tucholskie w sensie rozprowadzania i czytelnictwa, co zresztą zostało jednoznacznie określone w samych tytułach tych gazet, natomiast nie w sensie miejsca druku i siedziby wydawnictwa.

Pod względem chronologicznym pierwszą z tych gazet jest „Tucheler Zeitung” – mutacja „Ostdeutsche Tageszeitung” z Chojnic figurującej w BCP pod numerem 474¹⁰. „Tucheler Zeitung”, podobnie jak gazeta macierzysta, wychodziła sześć razy w tygodniu i ukazywała się prawdopodobnie od roku 1912 lub 1913 do wybuchu wojny, a możliwe, że nawet do 1916 r. Brak zachowanych egzemplarzy i skąpa informacja źródłowa nie pozwalają m.in. na dokładniejsze ustalenie okresu publikowania tego periodyku. ©

Przeprowadzone badania umożliwiły również odnalezienie w źródłach, o których będzie jeszcze mowa poniżej, jak się wydaje – do tej pory całkowicie nieznaną pierwszą gazetę polską ukazującą się w Tucholi. Była to „Gazeta Tucholska”, wydawana od stycznia 1913 r. trzy razy w tygodniu jako mutacja „Naszej Gazety” ze Starogardu Gdańskiego¹¹. Mimo że

¹⁰ BCP nie odnotowała tej gazety również pod tytułem gazety macierzystej. Widniejącą tam nazwę „Tucheler Zeitung” należy uważać jedynie za część rozbudowanego podtytułu „Ostdeutsche Tageszeitung” z roku 1910.

¹¹ „Nasza Gazeta” (1910–1915) ze Starogardu Gdańskiego, należącego w okresie opracowywania BCP do woj. gdańskiego, nie została uwzględniona w tej bibliografii, ponieważ jej zasięg terytorialny – jak już wspomniano – ograniczało ówczesne (1958 r.) woj. bydgoskie.

w literaturze przedmiotu dobrze znane są trzy inne mutacje „Naszej Gazety” wychodzące także od stycznia 1913 r., tj. „Gazeta Brodnicka”, „Gazeta Kościerska” i „Gazeta Lubawska”¹², „Gazeta Tucholska” umknęła do tej pory uwadze historyków. Nieznany pozostaje chociażby dokładny okres jej ukazywania się, podobnie zresztą jak i pozostałych trzech wymienionych pism. Wiadomo tylko, że zaprzestano jej wydawania w ciągu 1913 r. (dotyczy to także pozostałych trzech tytułów). Być może nie przetrwała ona nawet pierwszego kwartału tegoż roku. Prawdopodobny zupełny brak zachowanych egzemplarzy uniemożliwia ustalenie dalszych szczegółów dotyczących tego tytułu.

Bardzo specyficzną grupą czasopism ukazujących się w Tucholi były periodyki wydawane w tucholskim obozie jenieckim przez przetrzymywanych tam w latach 1920–1923 Ukraińców i Rosjan. Grupą docelową tych objętościowo skromnych pisemek byli sami jeńcy i internowani. Miały one przede wszystkim charakter informacyjny, ale była wśród nich również prasa humorystyczna. Przez długi okres prasa ta pozostawała nieznaną, podobnie zresztą jak cała „obozowa” tematyka, i dopiero najnowsze publikacje pozwoliły na poszerzenie wiedzy w tej kwestii¹³. Spośród wydawnictw periodycznych, o których tu mowa¹⁴, do powstającego „Zarysu” wybrano tylko te, które spełniały – względnie najprawdopodobniej spełniały – kryterium częstotliwości ukazywania się danego tytułu (kryteria terytorialne i czasowe były tu z natury rzeczy spełnione). W ten sposób w „Zarysie bibliograficznym” uwzględniono dwa czasopiśma ukraińskie i jedno rosyjskie wydawane w tucholskim obozie.

¹² Por. J. Banach, *Prasa polska Prus Zachodnich w latach 1848–1914*, Gdańsk 1999, s. 159–160. Tytuły te jako mutacje „Naszej Gazety” wymienia także A. Romanow w pozycji *Gdańska prasa polska 1891–1920*, Warszawa 1994, s. 249. „Gazety Brodnickiej” nie ujęła także BCP, a „Gazeta Kościerska” i „Gazeta Lubawska” nie kwalifikowały się do niej z powodu ich zasięgu terytorialnego.

¹³ Por. np. Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997; tenże, *Rosjanie i Ukraińcy na Pomorzu w latach 1920–1939*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998, s. 95–114; *Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923*, t. 1–2, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera, Toruń 1997–1998; E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001; tenże, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2004; E. Wiszka, Z. Karpus, I. Sribniak, *Ostatnia droga UHA: pobyt oraz działalność kulturalno-oświatowa jeńców-oficerów Ukraińskiej Halickiej Armii w obozie w Tucholi (Polska) w latach 1920–1922*, Kijów–Toruń 1999.

¹⁴ Wiszka odnotował siedem ukraińskich czasopism, ukazujących się w tucholskim obozie. Por. E. Wiszka, *Prasa emigracji...*, s. 282. Karpus pisał z kolei o dwóch periodykach rosyjskich wydawanych w Tucholi. Por. Z. Karpus, *Jeńcy i internowani...*, s. 155.

Jednym z nich była „Rada”, organ prasowy oficerów ukraińskich przebywających w obozie w Tucholi, który ukazywał się latem 1920 r. Jego numer pierwszy nosił datę 27 czerwca. Gazeta pisana była ołówkiem [sic!] i wydawana jednorazowo w trzech egzemplarzach, przy czym dwa z nich były przeznaczone dla oficerów, a jeden dla szeregowych przetrzymywanych w tym samym obozie. Liczba wszystkich opublikowanych numerów nie jest dokładnie znana, wiadomo tylko, że ukazało się ich więcej niż pięć, a ostatni wyszedł w sierpniu 1920 r. Szczegółowa kwerenda przeprowadzona w Bibliotece Narodowej w Warszawie, gdzie znajdują się dwa zachowane numery (mikrofilm), pozwoliła na ustalenie, że „Rada” ukazywała się przynajmniej początkowo około dwóch razy w tygodniu.

Innym periodykiem wydawanym przez jeńców ukraińskich w Tucholi i pisanym również ołówkiem była gazeta humorystyczno-satyryczna „Vzad”. Jej pierwszy numer wyszedł zapewne 2 czerwca 1920 r. W Bibliotece Narodowej w Warszawie znajdują się trzy zachowane numery „Vzadu” – wszystkie z czerwca 1920 r. Na podstawie przeprowadzonych badań z autopsji można stwierdzić, że tytuł ten ukazywał się prawdopodobnie nieregularnie, choć z założenia, przynajmniej na początku swego istnienia, miał być tygodnikiem. W sumie w ciągu 1920 r. wyszło około 17 numerów pisma, a data wydania ostatniego numeru nie jest znana.

Czasopismem internowanych w Tucholi Rosjan było wydawane techniką powielaczową „Žive Slovo”. Ukazywało się ono prawdopodobnie od jesieni 1921 r. do jesieni 1922 r. Brak jakiegokolwiek zachowanego egzemplarza nie pozwala na dokładniejszy opis. Technika produkcji periodyku i jego informacyjno-gazetowy charakter każą jednak przypuszczać, że „Žive Slovo” publikowano przynajmniej okresowo raz w tygodniu lub częściej, co zadecydowało o uwzględnieniu tego pisma w „Zarysie bibliograficznym”.

Czasopisma wąbrzeskie

W przypadku czasopism pochodzących z Wąbrzeźna „Zarys bibliograficzny” rejestruje trzy interesujące periodyki spełniające przyjęte kryteria, a nieuwzględnione w BCP. Chronologicznie najwcześniejszym z nich jest „Briesener Post” – gazeta ukazująca się dwa razy w tygodniu, wydawana przypuszczalnie od lipca 1878 r. do marca 1879 r. Daty jej publikowania są tu o tyle istotne, że pozwalają stwierdzić, że to dzisiaj – jak

się wydaje – zupełnie zapomniane czasopismo było z dużą dozą prawdopodobieństwa najstarszym wydawnictwem periodycznym ukazującym się w Wąbrzeźnie, wyprzedzając „Briesener Courier”, czyli późniejszą – po zmianie tytułu – „Briesener Zeitung” (BCP, nr 1177), wychodzącą od października 1878 r. Całkowity brak zachowanych egzemplarzy nie pozwala jednak na podanie jakichkolwiek dalszych szczegółów dotyczących tego tytułu.

Mało do tej pory znanym czasopismem jest również tygodnik „Jüdisches Illustriertes Familien-Blatt zur Belehrung u. Unterhaltung”, ukazujący się w Wąbrzeźnie przez około półtora roku w latach 1879–1880. W przypadku tego periodyku do dnia dzisiejszego zachował się jeden egzemplarz numeru szóstego z czerwca 1879 r., przechowywany w Międzynarodowym Muzeum Prasy (niem. Internationales Zeitungsmuseum) w Akwizgranie. Na podstawie badań z autopsji tego prawdopodobnie jedynego ocalałego numeru udało się zebrać wiele istotnych i ciekawych informacji. „Familien-Blatt” wydawany był w zasadzie w języku niemieckim, jedynie w przypadku szczególnie uroczystych tekstów posługiwano się językiem hebrajskim (dowodzi tego wiersz napisany w tym języku z okazji złotych godów pary cesarskiej, a opublikowany w tymże jedynym zachowanym numerze). Czasopismo było drukowane w znanym wąbrzeskim wydawnictwie „Paul Gonschorowski”, a jego wydawcą i jednocześnie redaktorem naczelnym był dyrektor szkoły (żydowskiej) A. L. Herzberg.

Trzecim ujętym w „Zarysie bibliograficznym”, a zapomnianym do tej pory periodykiem wąbrzeskim jest „Haus-Engel”, ukazujący się w latach 1880–1882, prawdopodobnie z przerwą w okresie wiosenno-letnim 1881 r. Czasopismo to miało charakter religijny i jest o tyle godne uwagi, że było w swoim czasie jedynym periodykiem protestanckim wydawanym w prowincji Prusy Zachodnie. Wielce prawdopodobny brak jakichkolwiek zachowanych egzemplarzy nie pozwala jednak na ustalenie dalszych szczegółów dotyczących „Haus-Engel”. Wiadomo jedynie, że czasopismo to ukazywało się początkowo cztery razy w miesiącu, a następnie – po przypuszczalnej przerwie – od jesieni 1881 r. – dwa razy w miesiącu. Mając na uwadze liczbę ukazujących się i odnotowanych w „Zarysie bibliograficznym” i w BCP w rozdziale *Wąbrzeźno* tytułów¹⁵, można stwierdzić, że ówczesne Wąbrzeźno było dosyć prężnym ośrodkiem drukarskim i wydawniczym.

---

¹⁵ BCP, nr 1174–1208.

„Cennik prasy” jako źródło wiedzy o czasopismach pomorskich

Zamykając krótki przegląd periodyków nieujętych w BCP, a ukazujących się w Chełmnie, Tucholi i Wąbrzeźnie w XIX i w pierwszej połowie XX w., należy przedstawić podstawowe źródło, dzięki któremu udało się „odkryć na nowo” owe długo zapomniane czasopisma. Źródłem tym jest „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre... zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften u.s.w.”, a więc „Cennik prasy wydawany corocznie przez Cesarski Urząd Pocztowo-Prasowy w Berlinie”, na podstawie którego można było zaprenumerować czasopisma w urzędach pocztowych. Pierwszy taki cennik ukazał się na rok 1876. Miał jednak podobnego w formie poprzednika – „Preis-Courant”, który ukazywał się w latach 1870–1875. „Cennik prasy” był aktualizowany w ciągu danego roku przez aneksy i zeszyty uzupełniające. Niestety, źródło to jest mało znane, zarówno w Polsce, jak i w Niemczech. Sytuacja taka jednak specjalnie nie dziwi, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że kompletne roczniki „Cennika prasy” nie zachowały się nawet w dużych bibliotekach niemieckich.

O wartości „Preisliste” jako źródła prasoznawczego niech świadczą jednak przytoczone poniżej fakty. W trakcie prac nad „Zarysem bibliograficznym” wielokrotnie okazywało się, że „Cennik prasy” jest już dzisiaj jedynym źródłem wiedzy o istnieniu danego periodyku, w przypadku zaś czasopism znanych również z innych źródeł, w tym z zachowanych egzemplarzy – wydawnictwem pozwalającym na ustalenie ważnych szczegółów, przede wszystkim w miarę dokładnego okresu ukazywania się danego tytułu.

W Brodnicy publikowano na przykład nieujęty w BCP dwujęzyczny, niemiecko-polski tygodnik, prawdopodobnie o charakterze głównie reklamowym, pod tytułem „Strasburger Annoncenblatt – Brodnicki Tygodnik Targowy”. Wychodził on od stycznia 1893 r. do marca (?) 1895 r. Wszystkie te szczegóły ustalono wyłącznie na podstawie „Preisliste”¹⁶. Zwraca uwagę fakt, że tygodnik ten ukazywał się mniej więcej w tym samym cza-

¹⁶ „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1893 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 3; „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1895 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 5.

sie co brodnicki tygodnik humorystyczno-satyryczny „Ćwik” (BCP, nr 10, ujęty również w „Preisliste”), a więc miał przypuszczalnie tego samego wydawcę – Kazimierza Wojciechowskiego.

Przykładem na to, że „zapomniane” dziś gazety pochodziły nie tylko z małych ośrodków wydawniczo-czytelniczych, jest „Graudenzer Tageblatt”, ukazujący się trzy razy w tygodniu i wychodzący przez około pół roku na przełomie lat 1890–1891 w dużym jak na owe czasy Grudziądzu¹⁷. Jest możliwe, że „Graudenzer Tageblatt” był nieudaną próbą stworzenia organu prasowego konkurencyjnego w stosunku do bardzo znanej i rozpowszechnionej, także poza granicami Grudziądza, gazety „Der Gellige”.

Jeśli chodzi o interesującą czytelnika polskiego prasę polską, to warto tu zwrócić przykładowo uwagę na odnotowaną w „Preisliste” „Gazetę Chojnicką”, mającą ukazywać się trzy razy w tygodniu na przełomie lat 1900 i 1901 w Chojnicach¹⁸. Ponieważ okres ukazywania się tej gazety według „Cennika prasy” wyniósł zaledwie kilka, maksymalnie około ośmiu tygodni, nie jest do końca pewne, czy periodyk ten opublikowano rzeczywiście, czy też musiano poprzestać na zamiarach jego wydawania. Jeżeli jednak do ukazywania się „Gazety Chojnickiej” z przełomu 1900 i 1901 r. faktycznie doszło, za czym przemawiałaby duża wiarygodność „Cennika prasy”, byłaby ona pierwszą gazetą polską w ogóle publikowaną w Chojnicach. Jak dotąd sądzi się, że inna „Gazeta Chojnicka” – wydawana od kwietnia 1912 r. (BCP, nr 454), dała początek prasie polskiej ukazującej się w tym mieście¹⁹.

I wreszcie ostatni przykład dokumentujący wartość „Cennika prasy”. Dobrze znana w literaturze przedmiotu jest „Gazeta Świecka” (BCP,

¹⁷ „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1890 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 16; „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1891 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 8. Również i w tym przypadku „Cennik prasy” był jedynym źródłem, w którym znaleziono wiadomości o tej gazecie.

¹⁸ „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1900 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 16; „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1901 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 4.

¹⁹ Tego zdania jest na przykład Kazimierz Ostrowski. Por. K. Ostrowski, *Przewodniczka ku niepodległości. „Gazeta Chojnicka” 1912–1919*, [w:] *Prasa chojnicka wczoraj i dziś (1912–2005)*, pod red. K. Ostrowskiego, Chojnice 2005, s. 7–10.

nr 783) i jej mutacja „Gazeta Chełmińska”. Wymieniali te tytuły i pisali o nich m.in. tacy autorzy, jak Jacek Banach, Wiktor Pepliński, Andrzej Romanow, a w okresie międzywojennym Alfons Mańkowski²⁰. Obydwie gazety ukazywały się od stycznia 1913 r. do marca 1915 r. Nieznany jest natomiast fakt, że najprawdopodobniej od lipca 1913 r. zaczęto wydawać jeszcze jedną mutację „Gazety Świeckiej”, a mianowicie „Gazetę Chełmżyńską”. Ukazywała się ona trzy razy w tygodniu i przetrwała pomimo wybuchu pierwszej wojny światowej, podobnie jak gazeta macierzysta i „Gazeta Chełmińska”, do końca marca 1915 r.²¹ Ową „Gazetę Chełmżyńską” należy uznać tym samym za pierwszą w ogóle „nowoczesną” gazetę polską wydawaną w Chełmży. Rewiduje to dotychczasowe wyniki badań, datujące pierwsze tytuły prasy polskiej w tej miejscowości dopiero na lata państwowości polskiej w okresie międzywojennym²², oczywiście jeśli nie liczyć znanego „Biedaczka” (1848–1850; BCP, nr 815), przeniesionego do Chełmży z Torunia i ukazującego się tu od października 1849 r. do czerwca 1850 r. dwa razy w tygodniu.

Podsumowanie

Tytuł niniejszego artykułu, jak już wspomniano, nieprzypadkowo został uwieńczony znakiem zapytania. Intencją autora było m.in. dostarczenie nowych impulsów do badań nad historią lokalną mniejszych ośrodków czytelniczo-wydawniczych na Pomorzu, szczególnie w obrębie województwa kujawsko-pomorskiego. Jak się wydaje, jednym z istotniejszych aspektów tej historii było istnienie w miastach i miasteczkach organów prasowych (względnie czasopism tematycznych) będących przecież w XIX i w pierwszej połowie XX w. najważniejszym medium komunikacji społecznej. Każdy odnaleziony czy odkryty na nowo egzemplarz przed-

²⁰ J. Banach, dz. cyt., s. 162–165; W. Pepliński, *Prasa pomorska...*, s. 15; A. Romanow, dz. cyt., s. 249; A. Mańkowski, *Drukarstwo i piśmiennictwo polskie w mniejszych miastach i wsiach pomorskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1924, t. 6, nr 5–6, s. 68.

²¹ „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1913 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 11; „Preisliste der durch das Kaiserliche Post-Zeitungsamt in Berlin und die Kaiserlichen Postanstalten des Deutschen Reichs-Postgebiets im Jahre 1915 zu beziehenden Zeitungen, Zeitschriften”, aneks 6.

²² Por. BCP, nr 423–443.

stawionych w artykule tytułów czasopism może zatem stanowić fascynującą skarbnicę wiedzy na temat stosunków miejscowych, czyli historii lokalnej, i to w wielu dziedzinach i na wielu płaszczyznach życia społecznego. Wielką satysfakcją dla autora byłoby, gdyby tytuły określone tu jako „nieznane” lub „zapomniane” okazały się obecnie lub w bliskiej przyszłości, w tym czy innym ośrodku na Pomorzu, znane, czy też odkryte „na nowo”, i by zawarte w niniejszym tekście informacje zostały już wkrótce uzupełnione.

Forgotten or unknown periodicals in Pomerania region until 1918/1939?

Abstract

The article presents selection criteria and examples of periodicals included in publication “Bibliographic outline of the press in historical provinces – Eastern and Western Prussia” until 1945 which is being prepared by the author. The basis for the Pomerania part of the publication was *Bibliography of Pomeranian periodicals* (*Bibliografia czasopism pomorskich* – BCP) edited by Henryk Baranowski in 1960. The author compares results from “Bibliographic outline...” to BCP contents and briefly describes periodicals not included in BCP. These periodicals may be considered as forgotten or unknown until this time. There are 5 such periodicals published in Chełmno area, 3 periodicals in Wąbrzeźno area and 2 periodicals in Tuchola area (5 in total, including Ukrainian and Russian periodicals). For the Polish reader, information on first Polish periodicals, unknown up until now, seems especially important. The periodicals, published in various towns of Kujawsko-Pomorskie region, include “Gazeta Chojnicka” from 1900/1901, “Gazeta Tucholska” from 1913 and “Gazeta Chełmżyńska” from 1913–1915.